

Mahtumkulu'nun Şiirlerinde Kullanılan Şahıs Eklerinin Standart Türkmen Türkçesindekilerle Karşılaştırılması

A Comparison Of The Personal Suffixes Used In Mahtumkulu's Poems With Those In Standard Turkmen Turkish

Tuna Beşen Delice

Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi

Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Afyonkarahisar / Türkiye

e-posta tunabesen@hotmail.com

orcid 0000-0001-9216-4210

doi 10.54316/dilarastirmalari.1659321

Atıf

Citation

Beşen Delice, Tuna (2025). Mahtumkulu'nun Şiirlerinde Kullanılan Şahıs Eklerinin Standart Türkmen Türkçesindekilerle Karşılaştırılması. *Dil Araştırmaları*, 37: 115-132.

Başvuru

Submitted

17.03.2025

Revizyon

Revised

02.08.2025

Kabul

Accepted

23.10.2025

Çevrimiçi Yayın

Published Online

07.11.2025

Öz

Türkmen millî şairi Mahtumkulu (1724 (?)-1815 (?)), yazdığı şiirlerle Türkmen yazı dilinin temellerini oluşturmuştur. Bu şiirlerin dili, Çağatay Türkçesi tesiri hissedilse de halkın dilidir. Mahtumkulu Divanı'nın asıl nüshaları olmadığından eldeki Mahtumkulu şiirleri, geniş bir coğrafyadan derleme yoluyla toplanmıştır. Bu nedenle karışık dilli bir eser ortaya çıkmıştır. Şiirlerde Oğuz Türkçesi özelliklerinin yanı sıra Karluk ve Kıpçak Türkçesi dil özellikleri de görülmektedir. Bu çalışmada Türkmen yazı dilinin ilk eserleri olarak kabul edilen bu şiirlerdeki çekimli fiillere getirilen şahıs ekleri ile standart Türkmen Türkçesinde günümüzde kullanılan şahıs ekleri ele alınmıştır. Mahtumkulu'ya ait olmayan birçok şiirin Divan'a alındığı görüşü yaygın olmakla beraber, şaire ait olduğu söylenen şiirlerdeki Oğuz, Karluk ve Kıpçak Türkçesi özellikleri, şahıs ekleri bağlamında ortaya konmuş; standart Türkmen Türkçesinde kullanılmayan yapıların hem tarihi hem de çağdaş lehçelerdeki durumu çalışmada sorgulanmıştır. Çalışmanın amacı, 18. yy. dilinin bu perspektiften bir tasvirini gözler önüne sermek ve eldeki veriler ışığında geçmişten günümüze Türkmen Türkçesindeki değişimleri tespit etmektir. Çalışmanın örnekleme alanını Mahtumkulu'nun şiirleri ve standart Türkmen Türkçesi gramerleri oluşturmaktadır. Çalışmada, Mahtumkulu'nun şiirlerinde fiil çekimlerinde kullanılan şahıs ekleri belirlenmiş ve günümüzdeki kullanımlarla karşılaştırılarak daha önceki çalışmalarda yer almayan sonuçlar elde edilmiştir.

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Türkçesi, Türkmençe, Mahtumkulu, şahıs ekleri

ABSTRACT

The Turkmen national poet Mahtumkulu (1724 (?)-1815 (?)) laid the foundations of the Turkmen literary language with his poems. Although the language of these poems shows the influence of Chagatai Turkish, it is the language of the people. Since the original copies of Mahtumkulu Divan do not exist, the existing Mahtumkulu poems have been collected from a wide geographical area. Therefore, a mixed-language work has emerged. In addition to the characteristics of Oğuz Turkish, the linguistic features of Karluk and Kipchak Turkish are also seen in the poems. This study examines the personal suffixes added to conjugated verbs in these poems, which are considered the first works of the Turkmen literary language, and the personal suffixes used in standard Turkmen Turkish today. Although it is widely believed that many poems not belonging to Mahtumkulu were included in the Divan, the Oğuz, Karluk, and Kipchak Turkish characteristics in the poems attributed to the poet have been revealed in the context of personal suffixes; the status of structures not used in standard Turkmen Turkish in both historical and contemporary dialects has been examined in the study. The aim of the study is to present a description of the 18th-century language from this perspective and to identify the changes in Turkmen Turkish from the past to the present in light of the available data. The sample area of the study consists of Mahtumkulu's poems and standard Turkmen Turkish grammars. In this study, the personal suffixes used in the conjugation of verbs in Mahtumkulu's poems were identified and compared with their current usage, yielding results not found in previous studies. **Keywords:** Turkmen Turkish, Turkmen, Mahtumkulu, personal suffixes.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: The great poet of the 18th century, Mahtumkulu, is recognized as the national poet of the Turkmen people. He made the greatest contribution to the formation of Turkmen unity and the written language of Turkmen Turkish.

While the classical Turkmen poets who preceded him wrote their works in Chagatai Turkish, Mahtumkulu used Oghuz Turkish predominantly in his poems, along with Chagatai elements. For this reason, the poet's works are mostly described as mixed-language. One of the most important reasons for this is the loss of the poet's original divan and the fact that the poems attributed to him today have been collected from a wide geographical area.

The subject of this study is the personal suffixes used in these poems by Mahtumkulu and the differences between these suffixes and the personal suffixes used in modern Turkmen Turkish.

Research Purpose: The aim of this study is to identify the differences between the personal suffixes in Mahtumkulu's poems, considered the first stage in the formation of the Turkmen literary language, and standard Turkmen Turkish, thereby revealing one of the grammatical differences between the language used in the 18th century and that used today.

Research Problem: By revealing the diversity of personal suffixes used in Mahtumkulu's poems, the mixed language feature of the poems can be demonstrated. By determining in which Turkic literary languages of the period, in which dialects today, and in which Turkmen dialects the personal suffixes were used, it is possible to comment on the linguistic features of Mahtumkulu and the differences from the contemporary language.

Limitations: In this study, poems from two published *Divans of Mahtumkulu* were scanned: 132 poems from the work titled *Magtymguly* (M) compiled by Garriyev and 398 poems from the work titled *Magtymguly-Eserler ýygyny* (MEY) compiled by Aşirov.

Methodology: This research article examines the personal suffixes used with conjugated verbs in Mahtumkulu's poems using a retrospective and comparative method. A synchronous method was also used to determine the status of the data obtained in today's Turkish dialects and Turkmen dialects. The absence of Mahtumkulu's original divan and the fact that the materials used in the study were collected through compilation raise questions about the reliability of our examples, such as the claim that some of the poems included in the divan do not belong to the poet. This constitutes a weakness of the study.

Findings: Standard Turkmen Turkish differs from the Oğuz group dialects in many linguistic features. It also resembles the Karluk and Kipchak groups in many aspects. This situation can be explained by Turkmenistan's geographical location, its historical relations with these tribes, and the long-term use of Chagatai Turkish as the written language. Mahtumkulu's poems are also notable for their complex linguistic features. Of course, the main reason for this is that the original manuscripts of the poems are not available and that they have been collected from a very wide geographical area, including Uzbekistan, the Caucasus, and Iran.

Results: It has been observed that the 3rd singular and plural person suffixes and the II. type person suffixes identified in the conjugated verbs in Mahtumkulu's poems are the same as in standard Turkmen Turkish.

It has been determined that the pronoun-based person suffixes (2nd type) in Mahtumkulu's poems constitute the group that differs most from standard Turkmen Turkish. In standard Turkmen Turkish, pronoun-based 1st person singular and plural, 2nd person singular and plural suffixes are rarely found in Mahtumkulu's poems. Instead, it has been determined that the 1st person singular form is most commonly formed with the suffix *-Am* and the pronoun *men* in the poems. The *-Am* suffix is currently used in Azerbaijani Turkish, one of the Oghuz group dialects. In the Karluk, Kipchak, and Siberian group Turkic dialects, it is seen that the more suffixed and phonetically altered forms of the *men* and *sen* pronouns are used. The personal pronouns *men* and *sen* are found in the Turkmen dialects of Nohur, Hasar, Änev, Kırac, Mukrı, Düyeçi, and Surhı, but are not found in the Göklen dialect of Mahtumkulu's tribe or in the Teke and Yomut dialects, which are the basis for the standard language.

3rd type person suffixes in Mahtumkulu's poems are mostly similar to those in the standard language. However, structures with the 1st person singular marker are more varied in the poems: *-AyIn*, *-AyIm*, *-Ay*, *-y*, *-Aymen*. The first-person singular suffix *-AyIn* is the same as in standard Turkmen Turkish. The form *-AyIm* is used today in Turkish, Gagauz, Crimean, Bashkir, Karachay-Malkar, Kumyk, and Nogai Turkish. The inflection with the suffixes *-Ay* and *-y* is found only in New Uyghur Turkish. The structure *-Ay-men* is found only in a few examples in Chagatai Turkish. The suffixes used in poems for the second person singular conjugation are *-Ø*, *-gIl/-gUl*, *-gIn/-gUn*. The most common usage is without suffixes and with the suffixes *-gIl/-gUl*. While other members of the Oghuz group use this conjugation without suffixes, the conjugation with the suffixes *-gIl/-gUl*, *-gIn/-gUn* is widely used in other contemporary dialects. These suffixes were also used in historical dialects. While the imperative 2nd plural suffix *-İñ/-Uñ* used in Standard Turkmen is commonly used in poetry, it has been determined that the suffixes *-iñiz* and *-iñizlar*, which are not part of the standard language, are used in a small number of examples in poetry.

In conclusion, the most important reason why the personal suffixes in Mahtumkulu's poems, which form the first steps in the development of the Turkmen literary language, differ from

standard Turkmen Turkish is that the standard language was based on the Teke and Yomut dialects. However, the identified differences can also be explained by the fact that the Oghuz Turkish spoken in the regions of Uzbekistan, the Caucasus, and Iran, where a significant portion of the poet's poems were collected, differs from modern Turkmen Turkish, and that the individuals from whom the poems were collected spoke other dialects.

0. Giriş

Türkmenlerin millî şairi olarak tanınan 18. yüzyılın büyük şairi Mahtumkulu, yalnız şairliğiyle değil; birlik beraberlik mesajlarıyla Türkmenleri bir araya getiren manevi lider, zalime karşı mazlûmun yanında duran bir kahraman, şiirleriyle halkına yol gösteren bir rehberdir. Ana dilini en yalın şekilde kullanarak Türkmen Türkçesinin yazı dilinin oluşmasına en büyük hizmeti yapan bir âlim olarak tanınmaktadır. Aynı zamanda Türkmen klasik edebiyatının da en önemli temsilcilerinden biridir.

Mahtumkulu'dan önceki klasik dönem Türkmen şairleri, eserlerini Çağatay Türkçesi ile yazmıştır. Mahtumkulu ise onların yolundan gitmemiş; Çağatayca unsurları kullanmakla birlikte şiirlerinde ağırlıklı olarak Oğuz Türkçesini kullanmıştır. Bu nedenle, eserleri daha ziyade karışık dilli olarak nitelendirilmektedir (Kara 1998: 132). Tabii Mahtumkulu'nun şiirleri üzerine yapılan çalışmaları değerlendirirken şairin kendisi tarafından yazılmış olan asıl divanın kaybolduğunu vurgulamak gerekir. Azmun, hazırlanan divanların şairin yanlış istinsah edilen şiirlerinden, halk ozanlarının bazı türkülerden, kulaktan kulağa gelen ve halk arasında yaygın olan bazı şiirlerden oluştuğunu belirtir. Bununla birlikte zaten hatalı olan nüshalardan alınan şiirlerin Mahtumkulu'nun diliyle değil, günümüz Türkmen Türkçesi ile sunulduğunu söyler. Bunlar hem metin kargaşası yaratmakta hem de bu kargaşaya bir de şaire ait olmayan şiirler eklenince durum içinden çıkılmaz bir hâl almaktadır; çünkü şairin edebî mirası kendisine ait olmayan şiirler esasında değerlendirilmektedir (Azemoun b 2012: 12). Azmun'un vurguladığı bu durum, şairin eserlerinin dil ve edebiyat bakımından incelemelerinin sonuçlarını şaibeli kılmaktadır.

Aşkabat'taki El Yazmaları Enstitüsünde Mahtumkulu'nun şiirlerinin 300'den fazla yazma nüshası mevcuttur. Ayrıca, Türkmenistan, İran ve Afganistan'da özel koleksiyonlarda şairin çok sayıda yazma nüshaları bulunmaktadır. Taşkent, St. Petersburg, Budapeşte, Berlin, Londra ve başka şehirlerin kütüphanelerinde Mahtumkulu'nun şiirlerini içeren yazma nüshalara rastlanmaktadır. Bununla birlikte A. Aşirov, Mahtumkulu'ya ait olan şiirlerin sayısını 700 olarak göstermektedir (Azemoun a 2012: 104-105). Aşirov, hazırladığı *Mahtumkulu Eserler Toplumu (Magtymguly Eesrler Ýgyndysy)* adlı eserinde, şairin 700'den fazla şiiri ve 10'a yakın kısa poemasının günümüze ulaştığı, bunların %80'e yakınının el yazmalarından edinildiği ve kalan kısmının da halktan derlendiği bilgisini verir (2012: 499).

Mahtumkulu'nun kendi elinden çıkmış orijinal bir divanın olmaması, Azmun'un Mahtumkulu'nun divanı olarak sunulan eserlerde yer alan şiirlerin doğru şekilde

belirlenmediği, şiirlerin eski harflerden yeni harflere aktarılırken doğru okunmadığı ve hatta şairin olmayan şiirlerin de divana alındığına dair fikirlerini ve delillerini sunduğu makalesi (2012 a; 2012 b) göz önüne alındığında çalışma için kullanılan malzemenin güvenilirliği sorgulanabilir. Bununla birlikte şairin şiirlerinde standart Türkmen Türkçesinden farklı kullanılan şahıs eklerinin tespit edilmesinin *Mahtumkulu Divanı*'nda yer alan şiirlerin sınıflandırılması ya da şairin olmayan şiirlerin ayıklanması için de bir ölçüt olacağı düşünülerek bu çalışma hazırlanmıştır. Eserdeki şiirlerin gramer özelliklerine bakarak şiirleri yazıya geçirenlerin ağız özellikleri veya derlendiği yerlere dair fikirler ileri sürülebilecektir. Çalışmanın amacı, Türkmen yazı dilinin oluşmasının ilk basamağı kabul edilen Çağatay ve çoğunlukla Oğuz Türkçesi ile yazılmış Mahtumkulu şiirlerindeki şahıs eklerinin standart Türkmen Türkçesinden farklılıklarını belirleyerek 18. yy ile günümüzde kullanılan dilin gramatikal farklarından birini ortaya koymaktır. Buna ilaveten Mahtumkulu'nun şiirlerindeki dilin şairin bağlı olduğu Göklen boyunun ağız özelliklerini mi yoksa başka ağız özelliklerini mi taşıdığı hususları değerlendirilecektir.

Bu çalışmada, Mahtumkulu'nun divanı olarak basılmış iki divandaki şiirler taranmıştır: Garriyev'in hazırladığı *Magtymguly* (M) (1959) adlı çalışmadan 132 şiir ve Aşırov'un hazırladığı *Magtymguly-Eserler ýgyndysy* (MEY) (2012) adlı eserden 398 şiir. Makalede kullanılan örnekler, bu şiirler ile standart Türkmen Türkçesi için Türkmenistan'da P. Azımov editörlüğünde hazırlanan *Häzirki Zaman Türkmen Dili* (1960), M. Söyegow editörlüğünde hazırlanan *Türkmen Diliniň Grammatikasy-Morfologiýa* (1999); Türkiye'de M. Kara tarafından hazırlanan *Türkmen Türkçesi Grameri* (2012), M. Erdem tarafından hazırlanan *Türkmen Grameri* (2024) çalışmalarından seçilmiştir. Şiirlerde çekimli fiiller üzerinde kullanılan şahıs ekleri taranarak standart Türkmen Türkçesinden farklı ve standart dildekiyle aynı olan şahıs ekleri belirlenmiştir. Çalışma, yaklaşık 250 yıl önce yazılmış olan bir eserin dilinin standart dille karşılaştırması üzerine olduğu için veriler, art zamanlı ve karşılaştırmalı yöntemle incelenecektir. Bunun yanı sıra, elde edilen verilerin günümüz Türk lehçelerindeki ve Türkmen ağızlarındaki durumunu belirlemek için eş zamanlı yöntemle de başvurulacaktır. Mahtumkulu'nun elinden çıkmış orijinal divanın olmaması ve çalışmada kullanılacak malzemelerin derleme yoluyla toplanmış olması, divana alınan şiirlerin bir kısmının şaire ait olmadığı ya da doğru okunamayan yazmaların Kiril harfli metne yanlış aktarıldığı gibi iddialar örneklerimizin güvenilirliğini sorgulatmaktadır. Bu da çalışmanın zayıf yönünü oluşturmaktadır.

Çalışmada şahıs ekleri üç başlık altında ele alınmıştır. Önce standart Türkmen Türkçesinde kullanılan şahıs ekleri sıralanmış, sonra Mahtumkulu'nun şiirlerinden tespit edilen ekler verilmiştir. Farklı eklerin önce Oğuz grubundaki sonra diğer çağdaş ve tarihî lehçelerdeki durumu sorgulanmış; bu yolla farklılıkları açıklayacak nedenler tespit edilmek istenmiştir. Standart dilde kullanılan ve kullanılmayan eklerin geçtiği dizeler, yukarıda adı geçen eserlerden alınmış; Türkiye Türkçesi karşılıkları, eser adı kısaltması ve sayfa sayısı ile birlikte verilmiştir. Metni parantez içi bilgilerle uzatmamak için burada tarih bilgisi, tanık cümlelerden sonra verilmemiştir: (M: 33), (MEY: 79) gibi. Her şahıs

eki tipinden sonra standart dil ile Mahtumkulu'nun şiirlerindeki şahıs eklerinin karşılaştırıldığı tablolar verilmiştir.

1. Mahtumkulu'nun Hayatı

Mahtumkulu'nun şiirlerinin içeriği ve dil özellikleri hakkında fikir yürütmek için hayatıyla ilgili bilgi sahibi olmak gerekir. Doğup büyüdüğü coğrafya, ailesi, eğitimi, yaşadığı dönemin problemleri, inandığı değerler ve bu değerleri oluşturan süreç, şairin şiirleri hakkında bize birçok ipucu sunmaktadır. Özellikle şiirlerindeki dil özellikleriyle ilgili akıl yürütmeleri hayatının belli dönemlerinde yaşadığı, gezdiği, eğitim aldığı yerlere bakılarak yapılabilir. Bununla birlikte şiirlerinin yayıldığı coğrafyaları bilmek, derlemeler sonucu divana girmiş dil özellikleri hakkında yorum yapmaya yardımcı olacaktır¹.

Şairin doğum ve ölüm tarihleri hâlen tartışmalı bir konu olsa da -1733-1783 (TSE-5 1983: 284); 1733-1798 (Gurbansâhedow 1991: iv); 1733-19. yy. başı (Aşyrow, 1984: 6, 8) vb.- şiirlerine ve hakkında yapılan araştırmaların sonucuna bakılarak kesin olmamakla birlikte 1724-1815/16 (Azemoun, 2012 a: 116-118) tarihleri arasında yaşadığı varsayılmaktadır. Geçtiğimiz yıl Mahtumkulu'nun doğumunun 300. yılı kutlandığına göre Türkmenistan'da kabul edilen resmî doğum tarihi 1724 olmalıdır. Şairin doğum yeri, bugün İran sınırları içinde kalan Türkmensahra bölgesindedir (Mahdum 2004: 216).

Şair, çocukluğu ve gençlik yılları boyunca kendileri de Türkmen olan Afşar ve Kaçar Hanlıklarının Türkmenlere zulmüne şahit olmuştur. Türkmenler, yalnız bu hanlıkların saldırıları dolayısıyla değil; kendi aralarındaki boy çatışmaları dolayısıyla da güçsüz düşmüşlerdi. İşte böyle bir ortamda doğan Mahtumkulu, Göklen boyunun Gerkez koluna mensup bir ailenin çocuğuydu. Babası, Türkmenler tarafından saygı duyulan ve âlim kabul edilen, halk arasında Garrı Molla olarak tanınan ünlü şair Dövletmâmmet Azadı (Devlet Mehmet Azadî)'dir (Biray 1992: 11). Şair ilk eğitimini babasından almış; sonrasında Halaç bölgesindeki İdrisbaba Medresesi'nde bir yıl okumuş; ardından Buhara'daki Kökeltaş Medresesi'ne gitmiş ve 1757'de Hive'deki Şirgazi Medresesi'nde üç yıl eğitim almıştır. Babasının ölüm haberi üzerine memleketine dönen şair, eğitimi sırasında ve sonrasında Kafkasya, İran, Afganistan, Hindistan, Irak, Suriye gibi birçok farklı yere seyahat etmiştir (TSE-5 1983: 285). Şiirlerinde yer alan coğrafi isimlerden de (Sarıyev 2017: 481-486) şairin hem gezerek hem de okuyarak dünya coğrafyası hakkında bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Mahtumkulu, vatanseverlik, hürriyet, eşitlik ve özgürce sevme konularını sade bir dille şiirlerinde işleyerek edebiyatıyla halkının hayatına dokunmuştur. Gerçekçilik akımının temeli onunla atılmıştır. Kendi zamanında hanların ve yağmacıların zulmüne şahit olan şair, bu durumdan kurtuluş yolu olarak Türkmen

¹ Mahtumkulu'nun hayatı ve şiir üslubu hakkında geniş bilgi için bk. Rahimidashliboroon, Y. (2019). *Mahtumkulu'nun Şiir Üslubu* - Doktora tezi (Dan. M. Erdem), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

boylarının birleşerek bağımsız bir devlet kurmalarını görmüş; bu çağrıyla da şiirleriyle yapmıştır. Yaşadığı toplumdaki sosyal eşitsizliği, ezen ve ezilen arasındaki sürekli çatışmayı, yönetim kademesindeki şahların, hanların, beylerin, din adamlarının, kadıların zalimliklerini ve açgözlülüklerini şiirlerinde anlatmış ve eleştirmiştir (TSE 5: 285).

Mahtumkulu'nun Türkmenler arasında evliya kabul edildiği ve tasavvuf yolundan giden, bu yolda Ahmet Yesevi'yi kendine rehber edinmiş bir Nakşibendi dervişi olduğu görüşünü savunanlar çoktur; ancak bu dervişlik, müritlik meselesi çok somut verilere dayanmamaktadır. (Mahdum 2003: 206-207). Bununla birlikte, şairin şiirlerinden imanlı ve Allah yolunda yürüyen, dinî bilgileri tam bir Müslüman olduğu şiirlerinden anlaşılmaktadır. Şairin hem bu yönü hem de her koşulda ezilenin yanında olduğunu gösteren duruşu, onu herkesin tanıdığı ve hürmet ettiği büyük bir şair yapmıştır. Onun şiirleri Özbekistan, Horasan ve Kuzey Kafkasya'da yaşayan Stavropol Türkmenleri arasında yaygın olarak bilinmekte ve okunmaktadır (Mahdum 2016: 4-5).

Büyük şairin güçlü ve büyüleyici şiirlerinin etkisi yalnız Türkmenler arasında değil, Orta Asya ve Kafkasya halklarının arasında da iki yüzyıldan fazla bir süre devam etmiştir. Mahtumkulu'nun bazı şiirleri Kazak, Karakalpak, Özbek ve başka halkların halk türkülerine güfte olmuştur (Azemoun 2012 a: 88). İşte, bu çok geniş alana yayılmış olan şiirler, farklı bölgelerden derlenirken şiirlerle birlikte derlendiği bölgenin dil özellikleri de divanda yerini bulmuştur.

2. Türk Dilinde Şahıs Ekleri

Şahıs ekleri, Türk dilinin hem morfolojisi hem de söz dizimi için önemli yapılandıranlardır. Bu eklerin önemli bir kısmı -1. tip şahıs ekleri- ekleşme sürecini takip edebildiğimiz gramatikalleşme örneğidir. Eski Türkçe döneminde görülen geçmiş zaman ve emir kipi dışındaki bütün fiil çekimleri I. tip şahıs ekleriyle yapılmıştır (Yavuzarslan 2007: 1954). Bu bağımsız biçimbirimler (*män, sän, biz* vs.) tarihsel süreç boyunca ya olduğu gibi ya da ses değişiklikleriyle ekleşerek fiile bitişik yazılmaya başlamışlardır². Bu süreç sonucunda bağımsız zamir yapıları bağımlı biçimbirimlere dönüşmüşlerdir: TT³ *alırım*, Tkm. *aların*, Az. *alarım*, Öz. *alärmen*, Tat.- Bşk. *alırın*, Krg.-Kaz. *alarmın*, Kum.-Nog.- Kkp. *alarman*, Hak. *alarbın*, Tuv. *alır men*, Sah. *ilabın* gibi (Ercilasun vd. 2013: 395). Görülen geçmiş zaman çekiminde kullanılan II. tip teklik şahıs ekleri ve 3. çokluk şahıs eki neredeyse bütün lehçelerde aynıdır; farklılıklar, nispeten 1. ve 2. çokluk şahıs eklerinde görülür: *aldık, aldıq, aldıbıs, aldıvıs, ıllıbt* gibi (2013: 33). 3. tip

² Tarihsel süreçte şahıs ekleri konusunda geniş bilgi için bk. Yavuzarslan, P. (2007). "Türk Dilinde Kişi Eklerinin Tarihsel Gelişimi ve Değişimi". 38. ICANAS (10-15.09. 2007) Bildiriler (Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1953-1966.

³ TT: Türkiye Türkçesi, Tkm.: Türkmen Türkçesi, Az.: Azerbaycan Türkçesi, Öz.: Özbek Türkçesi, Tat.: Tatar Türkçesi, Bşk.: Başkurt Türkçesi, Krg.: Kırgız Türkçesi-Kaz.: Kazak Türkçesi, Kum.: Kumuk Türkçesi, Nog.: Nogay Türkçesi, Kkp.: Karakalpak Türkçesi, Hak.: Hakas Türkçesi, Tuv.: Tuva Türkçesi, Sah.: Saha Türkçesi

-emir çekiminde kullanılan- şahıs ekleri de benzer durumdadır (2013: 756-757). Örneklerden de anlaşıldığı gibi I. tip şahıs ekleri, çağdaş lehçelerde farklı şekillerde son hâlini almıştır.

Standart Türkmen Türkçesinde kullanılan şahıs ekleri de Oğuz grubundaki diğer lehçelerden oldukça farklı ve daha çeşitlidir. Fiil çekiminde kullanılan şahıs işaretçileri olarak yalnız şahıs ekleri değil, bunun yanında şahıs zamirleri ve iyelik ekleri de görülmektedir⁴. Mahtumkulu'nun şiirlerinde de durum aynıdır. Şairin eğitimi Çağatay Türkçesiyle almış olması, doğduğu yerin bugün İran sınırları içinde kalan bir bölgede olması, Türkmenlerin Kıpçak ve Karluk boylarıyla komşu olması, şiirlerin derlendiği bölgelerin çok geniş bir alan olması gibi nedenlerle şiirlerinde kullandığı şahıs ekleri oldukça çeşitlenmiştir. Bu eklerin önemli bir kısmı standart Türkmen Türkçesinde kullanılmayan eklerdir.

Türkmen Türkçesi için Türkmenistan'da yazılan gramer çalışmalarında şahıs ekleri (*yönkeme goşulmaları*) ayrı bir başlık altında verilmez ve sınıflandırılmaz. Sadece, fiillerin kip-zaman çekimleri sırasında aldıkları şahıs ekleri hakkında bilgi verilir (Söyegow vd. 1999: 251-313; Azımov vd.1960: 371-395). Çalışmada şahıs ekleri I. tip (zamir kökenli), II. tip (iyelik kökenli) ve III. tip (emir kipindeki) şahıs ekleri olarak üç başlık altında incelenmiştir.

2.1. I. Tip Şahıs Ekleri

2.1.1. Standart Türkmen Türkçesinde Kullanılan I. Tip Şahıs Ekleri

Zamir kökenli şahıs ekleri, standart Türkmen Türkçesinde şimdiki zaman, geniş zaman, duyulan geçmiş zaman, gereklilik kipi -yalnız bir tipinde- çekimlerinde kullanılır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak gelecek zaman çekiminde ve gereklilik kipinin yaygın kullanılan tipinde şahıs işaretçisi olarak şahıs zamirleri kullanılmaktadır: *Men gelfjek*. “Ben geleceğim.”; *Siz toýa barjakmy?* “Siz düğüne gidecek misiniz?”, *Siz biziň bilen gelmeli*. “Siz bizimle gelmelisiniz.” gibi.

Zamir kökenli şahıs ekleri standart Türkmen Türkçesinde şu şekildedir:

1. teklik şahıs çekiminde -In: *gelyär-in* “geliyorum”, *geler-in* “gelirim”, *gelipdir-in* “gelmişim”, *gelmelidir-in* “gelmeliyim”.

2. teklik şahıs çekiminde -slň: *gelyär-siň* “geliyorsun”, *geler-siň* “gelirsin”, *gelipdir-siň* “gelmişsin”, *gelmelidir-siň* “gelmelisin”.

3. teklik şahıs çekiminde -Ø: *gelyär-Ø* “geliyor”, *geler-Ø* “gelir”, *gelipdir-Ø* “gelmiş”, *gelmelidir-Ø* “gelmeli”.

1. çokluk şahıs çekiminde -Is: *gelyär-is* “geliyoruz”, *geler-is* “geliriz”, *gelipdir-is* “gelmişiz”, *gelmelidir-is* “gelmeliyiz”.

2. çokluk şahıs çekiminde -slňl: *gelyär-siňiz* “geliyorsunuz”, *geler-siňiz* “gelirsiniz”, *gelipdir-siňiz* “gelmişsiniz”, *gelmelidir-siňiz* “gelmelisiniz”.

⁴ Bu konuda geniş bilgi için bk. Beşen Delice, T. (2018). “Türkmen Türkçesinde Fiillerin Şahıs Ekleriyle Kullanım Durumu”. *Diyalektolog*, Yaz/18, 285-314.

3. çokluk şahıs çekiminde *-Ø, -lAr: gelyär-ler* “geliyorlar”, *geler-ler* “gelirler”, *gelipdir-ler* “gelmişler”, *gelmelidir-ler* “gelmeliler” (Söyegow vd. 1999: 251-310).

2.1.2. Mahtumkulu'nun Şiirlerinde Kullanılan I. Tip Şahıs Ekleri

Mahtumkulu'nun şiirlerinde ise standart Türkmen Türkçesindeki bu eklerin yanı sıra Oğuz grubu Türk lehçelerinde kullanılan diğer şahıs işaretçileri -Türkiye Türkçesindeki *-Im*, Azerbaycan Türkçesindeki *-Am, -sAn* gibi- ile Karluk ve Kıpçak grubunda görülen kip eki almış olan fiilden sonra kimi zaman bitişik kimi zaman ayrı yazılan -bazen de ses değişikliğine uğramış- şahıs zamirleri *-men, sen, -miz* gibi- şahıs işaretçisi olarak kullanılmaktadır. I. tip şahıs ekleri, özellikle geniş zaman çekiminde farklı şekillerde kullanılır. Tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde de durum genel olarak böyledir⁵.

Standart Türkmen Türkçesinde kullanılan 1. teklik şahıs eki *-In*, Mahtumkulu'nun şiirlerinde az sayıda örnekte görülmektedir. Diğer çağdaş lehçelere bakıldığında bu ekin yalnız Türkmen Türkçesinde kullanıldığını söylemek mümkündür: *Paş ederin, habar alsañ, Azadym!* “Anlatırım, öğrenirsin Azadım!” (M: 25). Standart Türkmen Türkçesinde söyleyişte görülen (Erdem 2024: 381) eksiltilmiş şekli *-n* ise olumsuz geniş zaman çekimi üzerinde tespit edilmiştir: *Batyrmyşam, çyka bilmen, neýläýin!* “Batırmışım, çıkamam, neyleyim!” (M: 29). *Gide bilmen şähriñizden* “Gidemem şehrinizden” (M: 174). Kısaltılmış *-n* ekine Eski Oğuz Türkçesinde de -yaygın olmamakla birlikte- rastlanır: *demen, vermen* (Ercilasun vd. 2013: 392). Türkiye Türkçesinde de olumsuz geniş zaman çekiminde -kip göstergesi olmaksızın- olumsuzluk eki üzerine şahıs işaretçisi olarak *-m* eki getirilir: *bilmem, almam*.

Standart Türkmen Türkçesinde olmayıp Türkiye Türkçesi ve Gagavuz Türkçesinde kullanılan *-ım* şekli ise yalnız *Gorkarym: ýar bizi çykarar ýatdan* “Korkarım, yar bizi çıkarır aklımdan” (M: 168) dizesinde, geniş zaman ekinden sonra görülmüştür.

Mahtumkulu'nun şiirlerinde teklik 1. şahıs çekiminin en çok standart Azerbaycan Türkçesinde kullanılan *-Am* eki ile yapıldığı görülmüştür. Diğer çağdaş lehçelerde 1. teklik şahıs çekimi için bu ekin kullanımına rastlanmaz. Bununla birlikte Eski Anadolu Türkçesi döneminde genel olarak bu ekin kullanıldığı görülür (Timurtaş 1976: 361): *Gide bilmen şähriñizden – hyz-haramdan gorkaram* “Gidemem şehrinizden, haramdan korkarım” (M: 174). *Şowkuñ şerabyndan bolmuşam dälî* “Keyf ü sefanın şarabından olmuşam deli” (M: 181).

İncelenen şiirlerde 1. çokluk şahıs çekimine yalnız bir örnekte rastlanmıştır, o da standart Türkmen Türkçesindeki gibi *-Is* şeklinde değil; *-ar* geniş zaman ekinden sonra kullanılan ve ünlüsü düşmüş *-s* şeklindedir: *Gurudars Gulzumy, derýaýy-*

⁵ Geniş bilgi için bk. Alyılmaz, S. (2010). “Türkçede Olumsuz Fiillerin Geniş Zaman Biçimbirimi” *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5/4 Fall: 87-118., Ercilasun, A. B.; Karahan, L.; Kirişcioğlu, F. vd. (2013). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil- Basit Çekim*. 2. bs. Ankara: TDK, s. 395.

Nili “Kuruturuz Gulzum’u, Nil Nehri’ni” (M: 4). 1. çokluk şahıs işaretçisi olarak çağdaş lehçelerden bir tek Altay Türkçesinde *-bIs*’ın yanı sıra *-Is* ekinin kullanıldığı (*kezeris*) görülür (Ercilasun vd 2013: 359).

Mahtumkulu’nun şiirlerinde 2. teklik şahıs çekimi için günümüzde de kullanılan *-sIñ* ekine geniş zaman ve duyulan geçmiş zaman çekimindeki az sayıda örnekte rastlanmıştır. Standart Türkmen Türkçesinde de soru ekinde sonra kullanılan kısaltılmış *-ñ* şekli yalnız iki şiirde tespit edilmiştir: *Gözel bardyr dünýä malyn ýýdirdsiñ*. “Güzel vardır, dünya malını yedirirsin.” (M: 51). *Ýedinde din bilmäge, / Okyrsyñ, kuran gerek*. “Yedinde din öğrenmeye, / Okursun, Kuran gerek.” (M: 88). *Gazanypsyñ çoh günäni, sen fetdah!* “Kazanmışsın birçok günah, sen fettah!” (M: 120). *Galam alyp, namany gönderdigim bilmezmiñ?* “Kalem alıp mektubu gönderdiğimi bilmez misin? (M: 30). *Ölermiñ, galarmyñ, gitmegil, oglum!* “Ölür müsün kalır mısın, gitme oglum!” (MEY: 38).

2. çokluk şahıs çekimi için kullanılan *-sIñIz* ekine az sayıda örnekte rastlanmıştır: *Bir gün duşarsyňyz dowasyz derde*. “Bir gün düşersiniz devasız derde.” (MEY: 353).

3. teklik şahıs çekimi eksiz yapılmaktadır: *Beýle är goşulmaz adam sanyna*. “Böyle erkek, konulmaz adam yerine.” (M: 63). *Bozulmazmyş hergiz kysmatda ýazan*. “Bozulmazmış, hiçbir zaman kaderde yazan.” (M: 74).

3. çokluk şahıs çekimi için eksiz biçim ya da *-Iar* eki kullanılmaktadır: *Zalymlar unudar zikri-allany*, “Zalimler unuttur Allah zikrini,” (M: 19). *Biwepalar hup sowutmyslar, sonam, bizden seni*. “Vefasızlar iyi soğutmuşlar sunam, bizden seni.” (M: 188). *Zat bermezler mähtaja*. “Bir şey vermezler muhtaca.” (M: 165)

Mahtumkulu’nun şiirlerinde en sık rastlanan diğer şahıs işaretçileri, ekleşme sürecini tamamlamamış şahıs zamirleridir. Bu şahıs zamirleri, genel olarak sözcükten ayrı yazılmışsa da bitişik yazıldığı örnekler de mevcuttur. Şiirlerde *men* ve *sen* zamirlerinin yanı sıra ekleşmiş ve ses değişikliğine uğramış olarak *-miz* şahıs işaretçisine de rastlanmıştır. Çağdaş Türk lehçelerinde *men* ve *sen* şahıs zamirleriyle ve bunların fonetik varyantlarıyla (*-mIn*, *-mAn*, *-bIn* gibi) yapılan şahıs çekimi çok yaygındır (Geniş bilgi için bk. Ercilasun vd 2013). *-miz* eki ise Özbek, Yeni Uygur, Kırım, Nogay, Karakalpak ve Kazak Türkçelerinde farklı fonetik şekilleriyle (*-miz*, *-mIz*) kullanılmaktadır (Ercilasun vd. 2013: 395). Tarihî lehçelerde de *-men*, *-sen*, *-miz*, *-biz* en çok kullanılan şahıs işaretçileridir (Geniş bilgi için bk. Yavuzarslan 2007). Bu zamirler dışında *ol*, *siz*, *olar* zamirlerinin şahıs çekimi için kullanımına Mahtumkulu’nun şiirlerinde rastlanmamıştır: *Bizara gelip men beýle diýardan*. “Usanmışım, böyle diyardan.” (M: 115). *Soraýyr men, men hem sen deý bir ýary*. “Soruyorum, ben de senin gibi bir yâri.” (M: 154). *Istemez men ol ataşy, neýley, Hakyñ permanydyr*. “İstemem o ateşi, neyleyim Hakk’ın fermanıdır.” (MEY: 118). *Diýgil ahyr: kimiñ bile gider sen?* “Söyle artık, kiminle gidersin?” (M: 26). *Gojalar sen, görkün ýüze myhmandyr*. “İhtiyarlarsın, güzelliğin yüzünde misafirdir.” (M: 103). *Ol hurayış atlyg ýýlanga lukma bolgay sen o gün*. “O Hurayış adlı yılanı lokma olacaksın o gün.” (M: 130). *Ahyry geçermiz üstünden biz hem*. “Sonunda geçeriz, üstünden biz de.” (M: 104).

Standart Türkmen Türkçesinde şahıs eki almayan gelecek zaman eki *-jAk -men aljak, sen geljek-* (Kara, 2012: 130; Beşen Delice 2018: 300), Mahtumkulu'nun dizelerinde *-AjAk* şeklindedir ve sonrasında şahıs zamiri getirilerek şahıs çekimi yapılmıştır: *Munça ýatajak sen kepeniň geyip*, “Bunca yatacaşsın kefenini giyip,” (M: 82).

Standart Türkmen Türkçesinde kullanılmayan istek kipinin şahıs çekiminin de *sen* zamiriyle yapıldığı az sayıda örnekte görülmüştür: *Bu dertleriň haýsy birne ýana sen*, / *Çarhy-pelek, her gün çepe döne sen*, “Bu dertlerin hangi birine yanasın, / Çarkifelek, her gün sola dönesin,” (MEY: 49).

Men ve *sen* şahıs işaretçileri, Türkmen Türkçesi ağızlarından Nohur, Hasar, Änev, Kırac, Mukrı, Düyeçi ve Surhı ağızlarında görülürken Mahtumkulu'nun boyu olan Göklen ve standart dil için temel alınan Teke ve Yomut ağızlarında bu yapılar rastlanmaz (Berdiyev 1988: 186-189).

Tablo 1. I. tip şahıs eklerinin karşılaştırması

Şahıs Çekimi	Standart Türkmen Türkçesi	Mahtumkulu'nun şiirleri
1. teklik şahıs	<i>-In</i>	<i>-im, -in, -n, -Am, men</i>
2. teklik şahıs	<i>-sIn</i>	<i>-sIn, -ñ, sen</i>
3. teklik şahıs	<i>-Ø</i>	<i>-Ø</i>
1. çokluk şahıs	<i>-Is</i>	<i>-Is, -s, -miz</i>
2. çokluk şahıs	<i>-sInIz</i>	<i>-sInIz</i>
3. çokluk şahıs	<i>-Ø, -lAr</i>	<i>-Ø, -lAr</i>

2.2. II. Tip Şahıs Ekleri

2.2.1. Standart Türkmen Türkçesinde II. Tip Şahıs Ekleri

Standart Türkmen Türkçesinde kullanılan II. tip şahıs ekleri Türkiye Türkçesinde kullanılanlardan pek farklı değildir. Tek fark, 2. şahıs çekimi için kullanılan eklerin “nazal n”li olmasıdır: *-ñ, -ñIz*. Bu tip ekler, görülen geçmiş zaman, şart kipi ve *-ken* zarf-fiil ekine karşılık kullandıkları *-ka: / -kä:* eki üzerine getirilir (Erdem 2024: 369).

1. teklik şahıs çekiminde *-m*: *berdi-m* “verdim”, *berse-m* “versem”, *berýärkä-m* “ben veriyorken”
2. teklik şahıs çekiminde *-ñ*: *berdi-ñ* “verdin”, *berse-ñ* “versen”, *berýärkä-ñ* “sen veriyorken”
3. teklik şahıs çekiminde *-Ø*: *berdi-Ø* “verdi”, *berse-Ø* “verse”, *berýärkä-Ø* “o veriyorken”
1. çokluk şahıs çekiminde *-k*: *berdi-k* “verdik”, *berse-k* “versek”, *berýärkä-k* “biz veriyorken”
2. çokluk şahıs çekiminde *-ñIz*: *berdi-ñiz* “verdiniz”, *berse-ñiz* “verseniz”, *berýärkä-ñiz* “siz veriyorken”

3. çokluk şahıs çekiminde *-Ø, -lAr*: *berdi-ler* “verdiler”, *berse-ler* “verseler”, *berýärkä-ler* “onlar veriyorken” (Erdem 2024: 369)

2.2.2. Mahtumkulu’nun Şiirlerinde Kullanılan II. Tip Şahıs Ekleri

Mahtumkulu’nun şiirlerinde tespit edilen II. tip şahıs eklerinin standart Türkmen Türkçesinde kullanılanlardan farklı olmadığı görülmüştür.

1. teklik şahıs çekimi için *-m* eki kullanılmıştır ve şairin üslubu dolayısıyla çok sayıda örnekte tespit edilmiştir: *Magtymguly: — Utanardym, syrym paş eýlemezdim*. “Mahtumkulu: Utanırdım, sırrımı açmazdım.” (M: 25). *Iýsem, içsem, hoş bolsam, / Ýatsam eýwan içinde*. “Yesem, içsem, hoş olsam, / Yatsam eyvan içinde.” (M: 138). Her ne kadar konu çekimli fiillerle sınırlandırılmışsa da tek bir şiirde *-ka: / -kä*: zarf-fiil eki üzerinde bu şahıs çekimine rastlanmıştır: *Säher wagty seýran edip gezerkäm, /.../ Ugrum bilmey, ýoldan-ýola azarkam*, “Seher vakti (ben) gezip dolanıyorken, /.../ Yönümü bilmeden yoldan yola geçerken,” (M: 158). Bununla birlikte standart Türkmen Türkçesinde artık kullanılmayan *-A* istek kipi çekiminden sonra da bu ekin kullanıldığı az sayıda örnek tespit edilmiştir: *Gel, köňlüm, nesihat berem*, “Gel gönlüm, nasihat verem,” (MEY: 264). *Kysmat olsa, gidem uzak ýollara, / .../ Haýran-mejnun bolup, çykam çöllere, / Baryp, mesgen tutam sizi, daglar, hey*. “Kismetse gidem uzak yollara, /.../ Şaşkın Mecnun olup çıkam çöllere, / Varıp mesken tutam sizi, dağlar hey!” (MEY: 318).

1. çokluk şahıs çekimi için *-k* eki kullanılmaktadır. Bu eke görülen geçmiş zaman çekimi üzerinde çok az sayıda örnekte rastlanmıştır. Tespit edilen örneklerin çoğu şart kipinde çekimlenmiştir: *Doga kylyp, döker bolduk ýaşymyz* “Dua edip döker olduk gözyaşı” (M: 4). *Türkmenler, baglasak bir ýere bili*, “Türkmenler, bağlasak bir yeri beli,” (M: 4).

2. teklik şahıs çekimi için *-ñ* eki kullanılmıştır: *Kaýda watan tutduñ, gardaş Abdylly*? “Nerede mesken tuttun, kardeşim Abdullah?” (M: 200). *Ýaza ýetseñ unutmagyn gýşyñny*. “Yaza ulaşırsan unutma kışını.” (M: 4).

2. çokluk şahıs çekimi için *-ñIz* eki kullanılmıştır. İncelenen şiirlerde bu ekin görülen geçmiş zaman eki üzerinde kullanımına rastlanmamıştır: *Uzak, ýakyn ýola barar bolsañyz*, “Uzak, yakın yola varır olsanız,” (M: 18), *Birew bilen aşna bolay diýseñiz*, “Biri ile dost olayım dersanız,” (M: 18).

3. teklik şahıs çekimi eksiz yapılır: *Münkirler jem bolup, ýykdy Kábäni*. “Münkirler toplanıp yıktı Kâbe’yi.” (M: 115). *Goç ýigit mal tapsa, hümmeti artar*. “Koçyiğit, mal bulsa yardımı artar.” (M: 17).

3. çokluk şahıs çekimi *-lAr* ekiyle yapılır: «*Pyragy!*» *diýp çagyrdylar, eltdiler* “«Firaki?» diye çağırdılar, götürdüler” (M: 40). *Razy men, üstümden basyp ötseler*. “Razıyım, üzerime basıp geçseler.” (M: 105).

Tablo 2. II. tip şahıs eklerinin karşılaştırması

Şahıs Çekimi	Standart Türkmen Türkçesinde	Mahtumkulu’nun şiirlerinde
1. teklik şahıs	<i>-m</i>	<i>-m</i>

2. teklik şahıs	-ñ	-ñ
3. teklik şahıs	-Ø	-Ø
1. çokluk şahıs	-k	-k
2. çokluk şahıs	-ñIz	-ñIz
3. çokluk şahıs	-lAr	-lAr

2.3. III. Tip Şahıs Ekleri

Emir kipi çekiminde kullanılan şahıs ekleridir. Standart Türkmen Türkçesinde de emir kipi için kullanılan ekler, hem kip hem şahıs bildirme işleviyle kullanılmaktadır.

2.3.1. Standart Türkmen Türkçesinde III. Tip Şahıs Ekleri

1. teklik şahıs çekimi için standart dilde *-AyIn* eki kullanılmaktadır. Bu ek ünlü ile başladığı için ünlü ile biten fiillere getirildiğinde fiilin sonundaki ünlüyü uzun söyletir: *oka-aýyn* > *oka:ýyn* “okuyayım”, *geple-eýin* > *geplä:ýin* “konuşayım”, *iý-eýin* “yiyeyim”, *gal-aýyn* “kalkayım”.

1. çokluk şahıs çekimi günümüzde *-Allñ* ekiyle yapılmaktadır. Bunun dışında konuşan kişi ve seslendiği bir kişi söz konusu olduğunda kullanılan *-All* eki de mevcuttur. Bu ekler de eklendiği fiil ünlü ile bitiyorsa ikincil uzunluğa sebep olmaktadır: *başla-alyñ* > *başla:lyñ* “başlayalım”, *berme-eliñ* > *bermä:liñ* “vermeyelim”, *al-alyñ* “alalım”, *geple-eli* > *geplä:li* “konuşalım (sen ve ben)”.

2. teklik şahıs çekimi, standart Türkmen Türkçesinde eksiz yapılıdır. Halk edebiyatı ürünlerinde ve klasik dönem eserlerinde ise bu çekim için daha çok *-gIn/ -gUn* ekinin kullanıldığı görülür: *ber* “ver”, *ayt* “söyle”, *algyñ* “al”, *gelgin* “gel”.

2. çokluk şahıs çekimi için *-Iñ / -Uñ* eki kullanılır. Bu ek de ünlüyle biten fiillerin sonunda ikincil uzunluğa sebep olur: *oka-yñ* > *oka:ñ* “okuyun”, *gelme-iñ* > *gelmä:ñ* “gelmeyin”, *ber-iñ* “verin”, *al-yñ* “alın”.

3. teklik şahıs çekimi, *-sIn/ -sUn* ekiyle yapılır: *oka-syn* “okusun”, *diý-sin* “desin”, *bol-sun* “olsun”, *söý-sün* “sevsin”.

3. çokluk şahıs çekimi için *-sInlAr/ -sUnlAr* eki kullanılır: *aç-synlar* “açsınlar”, *gel-sinler* “gelsinler”, *gör-sünler* “görsünler” (Söýegow 1999: 293-294).

2.3.2. Mahtumkulu'nun Şiirlerinde III. Tip Şahıs Ekleri

1. teklik şahıs çekimi için standart Türkmen Türkçesinde de kullanılan *-AyIn* ekinin yanı sıra *-Ay* ve *-y*, Türkiye ve Gagavuz Türkçelerinde kullanılan *-AyIm* ekleri ve ekleşmiş *men* şahıs zamirinin şahıs işaretçisi olduğu görülür. Bu eklerden en fazla *-AyIn* kullanılırken diğerlerine az sayıda örnekte rastlanmıştır. *-Ay* ve *-y* ekleri, günümüz lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde de kullanılmaktadır (Ercilasun vd. 2013: 715). *-Ay-men* yapısına emir kipi çekiminde çağdaş lehçelerde rastlanmazken⁶ Çağatay Türkçesinde ekin bu şekilde -az sayıda

⁶ *-Ay-men* yapısının çağdaş lehçelerde görülmemesi ve Çağatay Türkçesinde de az sayıda örnekte olması, bu yapıyla ilgili yanlış bitişirme düşüncesini de akla getirmektedir.

örnekte de olsa- kullanıldığı görülür: *ayt-ay-mên* “söyleyeyim” (Argunşah 2020: 199). Ünlü ile biten fiillerden sonra gelen *-eyin* eki, fiilin sonundaki /e/ sesi ile birleştiğinde *-ä:yin* olarak görülür: *El uzadyp, içe bilmen, neýläýin!* “Elimi uzatıp içemem; neyleyeyim!” (M: 29). *Magtymguly, mejalym ýok, sözläýin.* “Mahtumkulu, mecalim yok ki konuşayım.” (M: 36). *Istegim özünden eýlemäýinmi?* “İsteğimi senden istemeyeyim mi?” (MEY: 379). *Solayýn diýsen öýlengin.* “Solayım, dersene evlen.” (M: 61). *Mylaýym sen bolsan, gulun bolayým, /Gulagymga beren pendin alayým.* “Güzel sen isen kulun olayım./ Kulağıma verdiğin nasihati alayım.” (M: 72). *Ah, neýleý ötürdim ýigitlik çagym,* “Ah, neyleyim; geçirdim gençlik çağımı,” (M: 110). *Hakdan özge çäre ýokdur, ne kylaýmen, neýleýin.* “Hak’tan başka çare yoktur, ne yapayım, neyleyim.” (M: 187).

1. çokluk şahıs çekimi için kullanılan ekler, standart Türkmen Türkçesinde olduğu gibi *-Allñ* ve *-All* şeklindedir. Bu ek, eklendiği fiilin sonundaki ünlünün uzamasına sebep olur. Yazıda uzunluk, sadece sondaki /e/ ünlüsünün /ä:/ olması durumunda fark edilir. Ünsüzle biten birkaç örnekte (*gidäli* “gidelim”) ekin *-äli* şekli kullanılmıştır: *Geliñ şükr edeliñ, dostlar, bu demge,* “Gelin, şükredelim dostlar bu zamana,” (M: 84). *Galmalyñ biz gyzylbaşyñ horlugna.* “Mahkum olmayalım biz kızılbaşın zulmüne.” (M: 4). *Görüşeli Menli hanym.* “Görüşelim, Menli Hanım.” (M: 179). *Hezreti Ýusuby beýan eýläli.* “Hazreti Yusuf’u beyan eyleyelim.” (M: 489). *Tanry bermese nädäli?/ Baş alyp, nirä gidäli?* “Tanrı vermezse neydelim? / Başımızı alıp nereye gidelim? (M: 155).

2. teklik şahıs çekimi için eksiz kullanımın yanı sıra *-gIl/ -gUl, -gIn/ -gUn* ekleriyle yapılan çekimler de bulunmaktadır. İncelenen şiirlerde en fazla *-gIl/ -gUl* işaretçisinin kullanıldığı görülmektedir. Standart Türkmen Türkçesi gramerlerinde *-gIl/ -gUl* eki, *-gIn/ -gUn* ekinin varyantı olarak verilmekte ve bu eklerin klasik edebiyat ve halk edebiyatı eserlerinde kullanıldığı belirtilmektedir (Azımov vd. 1960: 388; Söýegow vd. 1999: 297). *-gIl/ -gUl, -gIn/ -gUn* ekleri diğer Oğuz grubu lehçelerinin standart dillerinde yoktur. Bununla birlikte emir 2. teklik şahıs çekimi için *-Ø* yanı sıra Özbek Türkçesinde *-gin* (Ercilasun vd 2013: 712), Yeni Uygur Türkçesinde *-ğın, -gin, -qın, -kin; -ğil, -gil, -qil, -kil* (715); Karaçay Malkar Türkçesinde *-ğın, -gin, -ğun, -gün; -hın, -hun* (724); Kumuk Türkçesinde *-ğın, -gin, -ğun, -gün; -ğır, -gir, -ğur, -gür* (727); Kırgız Türkçesinde *-ğın, -gin, -ğun, -gün; -kın, -kin, -kun, -kün* (732); Karakalpak Türkçesinde *-ğın, -gin, -qın, -kin* (735); Altay Türkçesinde *-ğın, -gin, -kın, -kin* (741) ekleri kullanılmaktadır. Tarihî lehçelerde de bu ekler görülür. Uygur Türkçesinde *-ğıl, -gil* (Eraslan 2012: 348); Harezmi Türkçesinde *-ğıl, -gil, -ğul, -gül; Kıpçak Türkçesinde -ğıl, -gil, -ğul, -gül, kıl, -kil; -ğın, -gin, kın, -kin, -ğun, -gün* (Güner 2013: 235); Çağatay Türkçesinde *-ğıl, -gil, kıl, -kil; -ğın, -gin* (Argunşah 2020: 199); Eski Anadolu Türkçesi döneminde *-ğıl, -gil* (Gülsevin 1997: 111) şekilleri kullanılmıştır: *Hak yoluna bagla biliñ,* “Hak yoluna bağla belini,” (M: 93). *Ýum gözünü, gysyp gezgin dişiñni,* “Yum gözünü, sıkıp gez dişini,” (M: 44). *Gelen aş diýp gelmez, turşutmagyl ýüz.* “Gelen yemek diye gelmez, ekşitme yüzünü.” (M: 102). *Magtymguly, ýangyl, öçgöl.* “Mahtumkulu, yan; sön.” (M: 59). *Ýyky/gyn, ýumrul/gyn, loly dünýä hey!* “Yıkıl, yok ol, kahpe dünya hey!” (M: 104). *Akyl*

bolsan, söz aýtmagyn. “Akil isen söz söyleme.” (M: 53). «*Sürgün*» *indi bu döwrany, sen fetdah!* “‘Sür’ şimdi bu devranı, sen fettah!” (M: 120).

Standart dilde kullanılmasa da Türkmen Türkçesinin merkez ağızlarında *-gIn / -gUn* eki kullanılmakta; hatta, Teke ağzının Marı grubunda ekin genişletilmiş olarak *-gInIn / -gUnUn* şekline de rastlanmaktadır: *gelginin* “gel” (Amansarıyev, 1970: 354).

2. çokluk şahıs çekimi için genel olarak *-In / -Un* eki kullanılmıştır. Bu ek de eklendiği fiilin sonundaki ünlünün uzamasına sebep olur. Bir örnekte olumsuz emir çekiminde Türkiye Türkçesinde nezaket ifadesi için kullanılan *-iňiz*, bir örnekte de *-iňizlar* ekinin getirildiği görülmüştür. *-InIz / -UnUz* eki. Şiirlerdeki *-iňizlar* ekine, *-(i)ňizlär* şeklinde Özbek Türkçesinde, *-(i)ňizdar / -(i)ňizder / -(u)ňuzdar / -(ü)ňüzdör* şekline Kırgız Türkçesinde, *-(I)ňizdAr* şekline Kazak Türkçesinde, *-(I)ňiz(lAr)* şekline Karakalpak Türkçesinde rastlanmaktadır (Ercilasun vd. 2013: 756-757). Bununla birlikte ekin tarihî lehçelerden Harezm Türkçesinde *-(I)ňIz / -(U)ňIz* (Eckmann 1996: 27), Kıpçak Türkçesinde *-(I)ňIz / -(U)ňUz* (Güner 2013: 240), Çağatay Türkçesinde *-(I/U)ňIz, -(I/U)ňIzlar* (Argunşah 2020: 200), Eski Anadolu Türkçesinde *-(U)ňUz* (Gülsevin 1997: 112) şeklinde kullanıldığı görülür: *Öylenseňiz, garap alyň zatyny*, “Evlenseniz bakıp alın kendini,” (MEY: 358). *Rowaç beriň ýomut, gökleň birligne*. “Yol verin Yomut, Göklen birliğine.” (M: 4). *Yalandyr, ynanmaň, ähdi-wepasy*, “Yalandır, inanmayın ahde vefası,” (M: 9). *Burnuňyzdan ysgadar, almaň oşol bet boýuny*. “Burnunuza koklatır, almayın o kötü kokuyu.” (M: 125). *Eý musulmanlar, halal diýip, kylmaňyz hiç oýuny*, “Ey Müslümanlar, helal diyerek sakın düşünmeyin,” (M: 125). *Bary gapyl olmaňyzlar şeýle betkärdir çilim*. “Bari gafil olmayın, öyle kötü iştir tütün.” (M: 126).

3. teklik şahıs çekimi, standart Türkmen Türkçesinde olduğu gibi *-sIn / -sUn* ekiyle yapılır: *Öýde yssyg nanyn gadryn näbilsin*. “Evde sıcak yemeğin kadrini ne bilsin.” (M: 83). *Saklasyn alla penahynda ýaman gözden seni*. “Korusun Allah sığınağında, kötü gözden seni.” (M: 187). *Bir sufrada eda bolsun aşymyz*. “Bir sofrada eda olsun aşımız.” (M: 4).

3. çokluk şahıs çekimi için *-sInlar / -sUnlar* eki kullanılır: «*Bizi ýagşy kişi diýsinler*» diýer. “‘Bize iyi adam desinler’ der.” (M: 113). *Söýle, Magtymguly, älem bilsinler, / Jaýy jennetdedir, güwä bolsunlar, / «Hak rehmet etsin» diýp, doga kylsynlar*. “Söyle Mahtumkulu, âlem bilsin, / Yeri cennettir, şahit olsunlar, / ‘Hak rahmet eylesin.’ diye dua etsinler.” (M: 201).

Tablo 3. III. tip şahıs eklerinin karşılaştırması

Şahıs Çekimi	Standart Türkmen Türkçesinde	Mahtumkulu'nun şiirlerinde
1. teklik şahıs	<i>-AyIn</i>	<i>-AyIn, -AyIm, -Ay, -y, -Aymen</i>
2. teklik şahıs	<i>-Ø, -gIn / -gUn</i>	<i>-Ø, -gIl / -gUl, -gIn / -gUn</i>
3. teklik şahıs	<i>-sIn / -sUn</i>	<i>-sIn / -sUn</i>
1. çokluk şahıs	<i>-All:ň, -All</i>	<i>-All:ň, -All</i>

2. çokluk şahıs	-İñ/ -Uñ	-İñ/ -Uñ, -iñiz, -iñizlar
3. çokluk şahıs	-sInlAr/ -sUnlAr	-sInlAr/ -sUnlAr

3. Tartışma ve Sonuç

Standart Türkmen Türkçesi, birçok dil özelliğiyle Oğuz grubu lehçelerinden farklıdır. Birçok özelliğiyle de Karluk ve Kıpçak grubuna yaklaşıp. Bu durum, Türkmenistan'ın coğrafi konumu, tarihsel süreçte bu boylarla olan münasebetleri, yazı dili olarak uzun süre Çağatay Türkçesinin kullanılması gibi sebeplerle açıklanabilir. Mahtumkulu'nun şiirleri de bir o kadar daha karışık dil özellikleriyle dikkat çeker. Tabii bunun başlıca sebebi, eldeki şiirlerin orijinal yazmalarının olmaması ve Özbekistan, Kafkasya, İran gibi çok geniş bir coğrafyadan derlenmiş olmasıdır. Standart Türkmen Türkçesi ve Mahtumkulu'nun şiirlerindeki Türkmenceyi şahıs ekleri bakımından karşılaştırarak 18. yüzyıldaki dilden günümüze kadar gerçekleşmiş ses ve şekil değişiklikleri bu konu üzerinden değerlendirilmiştir. Şahıs çekimi için kullanılan aynı ve farklı işaretçiler tespit edilmiş, bu eklerin Oğuz grubundaki durumunun yanı sıra diğer çağdaş lehçelerdeki durumuna bakılmıştır. Türkmen Türkçesi, Çağatay Türkçesi etkisinde geliştiği ve Mahtumkulu da eğitimini bu dille aldığı için şiirlerdeki farklı yapılar, tarihî lehçeler üzerinden de açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca, burada şiirlerde tespit edilen farklı yapılar, şairin Göklen boyuna mensup olması dolayısıyla Türkmen Türkçesi ağızlarında da aranmıştır. Garriyev'in hazırladığı *Magtymguly* (1959) adlı eserdeki 132 şiir, Aşırov'un hazırladığı *Magtymguly-Eserler ýgyndysy* (2012) adlı eserdeki 398 şiir taranarak elde edilen sonuçlar şunlardır:

Mahtumkulu'nun şiirlerindeki çekimli fiiller üzerinde tespit edilen 3. teklik ve çokluk şahıs ekleri ve II. tip şahıs eklerinin standart Türkmen Türkçesi ile aynı olduğu görülmüştür.

Mahtumkulu'nun şiirlerinde zamir kökenli şahıs eklerinin standart Türkmen Türkçesinden en farklı olan grubu oluşturduğu tespit edilmiştir. Şiirlerde kullanılan I. tip şahıs eklerindeki bu çok şekillilik, tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde de görülür.

Standart Türkmen Türkçesinde kullanılan zamir kökenli 1. teklik şahıs eki *-In* ve söyleyişte görülen *-n*, 1. çokluk şahıs eki *-Is* ve kısaltmış şekli *-s*'nin, 2. teklik şahıs eki *-sIn* ve kısaltmış şekli *-ñ*, 2. çokluk şahıs eki *-sInlAr* eklerinin Mahtumkulu'nun şiirlerinde çok az sayıda örnekte olduğu görülmüştür. Bunların yerine şiirlerde 1. teklik şahıs çekiminin en çok *-Am* eki ve *men* şahıs zamiriyle yapıldığı tespit edilmiştir. *-Am* eki, Oğuz grubu lehçelerinden Azerbaycan Türkçesinde kullanılmaktadır. Karluk, Kıpçak ve Sibiry grubu Türk lehçelerinde ise *men* ve *sen* zamirinin daha ziyade eklenmiş ve ses değişimine uğramış şekillerinin kullanıldığı görülür. *Men* ve *sen* şahıs işaretçileri, Türkmen Türkçesi ağızlarından Nohur, Hasar, Änev, Kıraç, Mukrı, Düyeçi ve Surhı ağızlarında görülürken Mahtumkulu'nun boyu olan Göklen ve standart dil için temel alınan Teke ve Yomut ağızlarında bu yapılarla rastlanmamıştır.

III. tip şahıs ekleri, Mahtumkulu'nun şiirlerinde çoğunlukla standart dildekilere benzer. Bununla birlikte 1. teklik şahıs işaretçisi olan yapılar, şiirlerde daha çeşitlidir: *-AyIn*, *-AyIm*, *-Ay*, *-y*, *-Aymen*. Emir 1. teklik şahıs çekimi için şiirlerde en fazla kullanılan *-AyIn* şekli, standart Türkmen Türkçesi ile aynıdır. *-AyIm* şekli, günümüzde Türkiye, Gagavuz, Kırım, Başkurt, Karacay Malkar, Kumuk ve Nogay Türkçelerinde kullanılırken *-AyIn* şekli Kırgız, Kazak, Karakalpak ve Altay Türkçelerinde görülür. Diğer lehçelerde bu ek, bazı ses değişiklikleriyle kullanılmaktadır. *-Ay* ve *-y* ekiyle yapılan çekime çağdaş lehçelerden yalnız Yeni Uygur Türkçesinde rastlanmaktadır. *-Ay-men* yapısına çağdaş lehçelerde rastlanmazken Çağatay Türkçesinde bu ekin az sayıda örnekte kullanılmış olduğu görülür. Şiirlerde emir 1. çokluk şahıs çekimi, standart Türkmen Türkçesindeki *-Allñ* ve *-All* ekleriyle yapılmaktadır. 2. teklik şahıs çekimi için şiirlerde kullanılan ekler *-Ø*, *-gIl/ -gUl*, *-gIn/ -gUn* şeklindedir. En fazla eksiz ve *-gIl/ -gUl* ekli kullanıma rastlanmıştır. Oğuz grubunun diğer üyeleri bu çekimi eksiz yaparken *-gIl/ -gUl*, *-gIn/ -gUn* ekli çekim, diğer çağdaş lehçelerde yaygın kullanılmaktadır. Tarihî lehçelerde de bu ekler kullanılmıştır. Emir 2. çokluk şahıs çekimi için şiirlerde standart Türkmen Türkçesinde kullanılan *-İñ/ -Uñ* yaygın olarak kullanılırken, standart dilde olmayan *-iñız*, *-iñızlar* eklerinin az sayıda örnekte kullanıldığı tespit edilmiştir. 3. şahsın teklik ve çokluk çekimleri için kullanılan *-sIn/ -sUn*, *-sInAr / -sUnAr* ekleri standart dille aynıdır.

Sonuç olarak Mahtumkulu'nun Türkmen yazı dilinin oluşmasındaki ilk basamakları oluşturan şiirlerindeki şahıs eklerinin standart Türkmen Türkçesinden farklı olmasının en önemli sebebi, standart dilin Teke ve Yomut ağızları esasında oluşturulmuş olmasıdır. Bununla birlikte tespit edilen farklılıklar, şairin şiirlerinin önemli bir kısmının derlendiği Özbekistan, Kafkasya ve İran coğrafyalarında konuşulan Oğuz Türkçesinin bugünkü Türkmen Türkçesinden farklı olması ve şiirin derlendiği kişilerin başka lehçe konuşurları olmasıyla da açıklanabilir.

Kaynakça

- ALYILMAZ, Semra (2010). “Türkçede Olumsuz Fiillerin Geniş Zaman Biçimbirimi” *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 5/4 Fall: 87-118.
- AMANSARIYEV, C. (1970). *Türkmen Dialektologiyası*. Aşgabat: Türkmenistan Neşiriyatı.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2020). *Çağatay Türkçesi*. 6.bs. İstanbul: Kesit.
- AŞIROV, Annagurban (1984). *Magtımgulıñ Golyazmalarınıñ Tesviri*. Aşgabat: Ilım.
- AŞYROW, Annagurban (2012). *Magtymguly Eserler Ýgyndysy*. Aşgabat: MGI.
- AZEMOUN, Youssef (Yusuf Azmun) (2012 a). “Türkmen Şairi Mağtımğulı ve Onun Eserleri Hakkında Bilinmesi Gereken Konular-1”. *Belleten*, 85-122.
- AZEMOUN, Youssef (Yusuf Azmun) (2012 b). “Türkmen Şairi Mağtımğulı ve Onun Eserleri Hakkında Bilinmesi Gereken Konular-2”. *Belleten*, 5-28.
- AZIMOV, Pıgam vd. (1960). *Häzirki Zaman Türkmen Dili*. Aşgabat: A. M. Gorkiy Adındaki Türkmen Dövlät Üniversitesi.

- BERDİYEV, Recep (1988). *Türkmen Diliniñ Dialektlerinde ve Geleşiklerinde İşlikler*. Aşgabat: Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası.
- BEŞEN Delice, Tuna (2018). “Türkmen Türkçesinde Fiillerin Şahıs Ekleriyle Kullanım Durumu”. *Diyelektolog, Yaz/* 18, 285-314.
- BİRAY, Himmet (1992). *Mahtumkulu Divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- ECKMANN, János (1996). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Notlar*. Ankara: TDK.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- ERCİLASUN, Ahmet B.; Karahan, Leyla; Kirişcioğlu, Fatih vd. (2013). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil- Basit Çekim*. 2. bs. Ankara: TDK.
- ERDEM, Melek (2024). *Türkmen Grameri*. Ankara: Grafiker.
- GARRYŶEW, Baýmuhammet AtalyŶewiç (Haz.) (1959). *Magtymguly*. Aşgabat: Türkmen döwlet neşir.
- GURBANSÄHEDOW, Gurbandurdy (Edt.) (1991). *Magtymguly*, Yedigün Kitaphanajygy. Aşgabat: Turan.
- GÜLSEVİN, Güner (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.
- GÜNER, Galip (2013). *Kıpçak Türkçesi*. İstanbul: Kesit.
- KARA, Mehmet (1998). “Mahtumkulu’nun Şiirlerinde Çağatayca ve Oğuzca Unsurlar”. *Bilgi*, 7-Güz: 131-135.
- KARA, M. (2012). *Türkmen Türkçesi Grameri*. İstanbul: Etkileşim.
- MAHDUM, Abid Nazar (2003). “Mahdumkulu Ferâğî ve Tasavvuf”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Kasım-Aralık 2003: 205-220.
- MAHDUM, Abid Nazar (2004). “Mahdumkulu Divânına Sonradan İlâve Edilmiş Şiirler Hakkında Görüşler ve Konuyla İlgili Bir Tercüme”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, Mayıs-Haziran 2004: 205-218.
- MAHDUM, Abid Nazar (2016). “Mahdumkulu Şiirinin Çok Sevilip Yayılmasının Sebepleri Üzerine”. *Türkiyat Mecmuası*, 26/1: 197-231.
- RAHİMİDASHLIBOROON, Yaghoob. (2019). *Mahtumkulu’nun Şiir Üslubu - Doktora tezi* (Dan. M. Erdem), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SARIYEV, Berdi (2017). “Mahtumkulu’nun Şiirsel Coğrafyası”. *Türkmen Türkçesi ve Kültürü Üzerine Makaleler Dil, Folklor, Edebiyat* (Haz. Emrah Yılmaz, Tuba Yılmaz). Ankara: Akçağ, 473-488.
- SÖYEGOW, Muratgeldi vd. (1999). *Türkmen Diliniñ Grammatikasy-Morfologiyâ*. Aşgabat: Ruh.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1976). “Küçük Eski Anadolu Türkçesi”. *Türkiyat Mecmuası*. XVIII : 331-368.
- TÜRKMEN Sovet Ensiklopediyası-5 (1983). “*Magtimguly*”. Aşgabat: Türkmenistan SSR IA, 284-287.
- YAVUZARSLAN, Paşa (2007). “Türk Dilinde Kişi Eklerinin Tarihsel Gelişimi ve Değişimi”. 38. *ICANAS (10-15.09. 2007) Bildiriler (Dil Bilimi, Dil Bilgisi ve Dil Eğitimi)*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1953-1966.